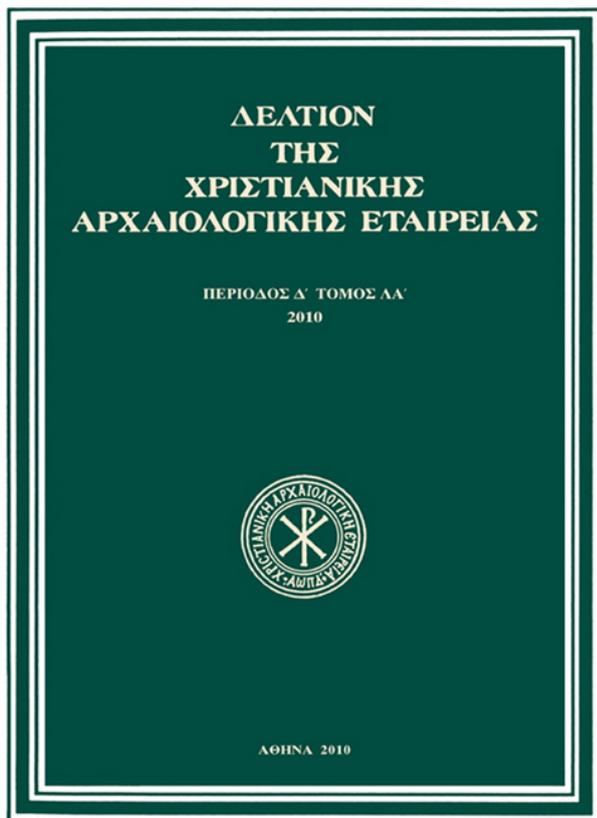

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 31 (2010)

Δελτίον ΧΑΕ 31 (2010), Περίοδος Δ'

Ισλαμικά αγγεία από τις συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου

Μαρία ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ

doi: [10.12681/dchae.678](https://doi.org/10.12681/dchae.678)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ Μ. (2011). Ισλαμικά αγγεία από τις συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 31, 177-190. <https://doi.org/10.12681/dchae.678>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ισλαμικά αγγεία από τις συλλογές του Βυζαντινού
και Χριστιανικού Μουσείου

Μαρία ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΛΑ' (2010) • Σελ. 177-190

ΑΘΗΝΑ 2010

Μαρία Μπορμπουδάκη

ΙΣΛΑΜΙΚΑ ΑΓΓΕΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Το έτος 2002 περιήλθε στη συλλογή κεραμικής του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου μία μικρή κεραμική κούπα ισλαμικής τέχνης. Σύμφωνα με την επίσημη αλληλογραφία το αγγείο είχε εγκαταλειφθεί το Δεκέμβριο του 1997 στο τελωνείο του πρώην Ανατολικού Αερολιμένα Αθηνών. Έπειτα από τις σχετικές ενέργειες, που πραγματοποιήθηκαν από τους αρμόδιους φορείς του ελληνικού αεροδρομίου και τις υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού, το αγγείο αποδόθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο και καταγράφηκε με τον αριθμό ΒΧΜ 25450¹ (Εικ. 1-2).

Από την αρχή επέσυρε την προσοχή μας η ύπαρξη μιας μικρής άσπρης καρτέλας στη βάση του αγγείου που έγραφε στα αγγλικά «Lent by Kelekian, no. 58», στοιχείο που θεωρήσαμε ότι αναφερόταν στον κάτοχο του αγγείου και στον αριθμό ταξινόμησης που πιθανότατα είχε στη συλλογή του. Πράγματι, ήταν γνωστό στους συλλεκτικούς κύκλους του προηγούμενου αιώνα το όνομα του Ντικράν Κελεκιάν (1868-1951), του αρμένιου συλλέκτη και εμπόρου έργων τέχνης με διεθνή δράση σε Νέα Υόρκη, Παρίσι, Λονδίνο και Κάιρο. Ο Κελεκιάν προμήθευε γνωστούς φιλότεχνους της εποχής με αντικείμενα κυρίως του ισλαμικού πολιτισμού, ενώ παράλληλα προωθούσε αρχαιότητες στις μεγάλες διεθνείς εκθέσεις που πραγματοποιούνταν στη στροφή του 19ου προς τον 20ό αιώνα².

Στις αρχές του 20ού αιώνα, σε μια εποχή που το συλλεκτικό ενδιαφέρον ιδιωτών και μουσείων στρεφόταν ολοένα και περισσότερο προς την ισλαμική τέχνη, ο Κελεκιάν είχε την ιδέα να προβάλει τα ισλαμικά κεραμικά που βρισκόνταν στην κατοχή του διοργανώνοντας έκθεση σε γνωστό μουσείο του Λονδίνου. Για το σκοπό αυτό συνεργάστηκε με το Μουσείο Victoria and Albert³, το οποίο ήδη από τον προηγούμενο αιώνα είχε επιδείξει ζωνρό ενδιαφέρον για τον ισλαμικό πολιτισμό αγοράζοντας συστηματικά ισλαμικές αρχαιότητες από τις μεγάλες διεθνείς εκθέσεις, και όχι μόνο. Η παρουσίαση στο λονδρέζικο μουσείο διήρκεσε σαράντα χρόνια, από το 1910 έως το 1952, και συνοδεύθηκε από φωτογραφικό κατάλογο που χρηματοδοτήθηκε από τον ίδιο τον Κελεκιάν. Το βιβλίο τιτλοφορούνταν *The Kelekian Collection of Persian and Analogous Potteries, 1885-1910*. Τυπώθηκε στο Παρίσι από τον εκδότη Herbert Clarke, σε περιορισμένο αριθμό αντιτύπων –101 τον αριθμό– για ιδιωτική χρήση, όπως αναφερόταν στη σελίδα του τίτλου του καταλόγου. Η έκδοση περιελάμβανε την παρουσίαση 112 κεραμικών αντικειμένων, τα οποία ο Κελεκιάν είχε συγκεντρώσει από το 1885 έως το 1910, έτος έκδοσης του καταλόγου⁴.

Φυλλομετρώντας τον κατάλογο αναγνωρίσαμε με μεγάλη έκπληξη στον αριθμό 58 το αγγείο του Βυζαντινού Μουσείου. Το στοιχείο αυτό επιβεβαίωσε την αρχική

¹ Ευχαριστώ το διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Δ. Κωνσταντίνο († 2010) για την ενθάρρυνσή του να ασχοληθώ με τον τομέα της κεραμικής. Τις θερμές ευχαριστίες εκφράζω στις αρχαιολόγους κυρίες Δ. Μπακιρτζή και Χ. Κοιλάκου για την πολύτιμη συνεργασία και τα θετικά τους σχόλια. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τις επιμελήτριες του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης κυρίες Άννα Μπαλλιάν και Μίνα Μωραΐτου για την ανεκτίμητη βοήθεια και τις ουσιαστικές παρατηρήσεις τους.

² Ο Dikran Khan Kelekian ήταν ο κύριος προμηθευτής περσικών αρχαιοτήτων στην τελευταία μεγάλη έκθεση που πραγματοποιήθηκε στην Αμερική πριν από το ξέσπασμα του πρώτου παγκό-

σιμου πολέμου. Περισσότερα στοιχεία για τις διεθνείς εκθέσεις, βλ. S. Vernoit, *Discovering Islamic Art, Scholars, Collectors and Collections (1850-1950)*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2000. Επίσης, *Μουσείο Μπενάκη, Οδηγός του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης* (επιστ. επιμ. Α. Μπαλλιάν), Αθήνα 2006, 23-25.

³ A. Lane, *Later Islamic Pottery: Persia, Syria, Egypt, Turkey*, Λονδίνο 1957, 10.

⁴ Ο Κελεκιάν είχε ήδη δημοσιεύσει τα ισλαμικά υφάσματα της συλλογής του με κείμενα των Gaston Migeon και Jules Guiffrey, *La collection Kelekian. Etoffes et tapis d'Orient et de Venise*, χ.τ., χ.χρ. (1910).

Εικ. 1-2. Ισλαμική κούπα με γραπτή διακόσμηση ψαριών, τύπου Σουλταναμπάντ. 14ος αι. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (BXM 25450).

άποψή μας ότι η κούπα μας προερχόταν από κάποια γνωστή συλλογή. Πιθανότατα είχε παρουσιαστεί στην έκθεση του Μουσείου Victoria and Albert μαζί με τα λοιπά περσικά αγγεία της έκδοσης του Κελεκιάν, τα οποία σύμφωνα με τη βιβλιογραφία επεστράφησαν το 1952 στον κάτοχό τους⁵ ή μάλλον στους κληρονόμους του αρμένιου συλλέκτη, αφού ο ίδιος είχε βρει τραγικό θάνατο τον Ιανουάριο του 1951. Ποια ήταν, ωστόσο, η τύχη της κούπας μας από το 1952, έτος διάλυσης της έκθεσης στο Μουσείο Victoria and Albert, έως την εγκατάλειψή της στο ελληνικό τελωνείο, είναι άγνωστο. Γνωρίζουμε ότι κάποιες αρχαιότητες που περιλαμβάνονται στη δημοσίευση του Κελεκιάν είχαν καταλήξει σε μεγάλα μουσεία του κόσμου, όπως για παράδειγμα στο Εθνικό Μουσείο του Κουβέιτ⁶ και στο Μουσείο Victoria and Albert⁷, ενώ άλλα πουλήθηκαν αργότερα σε δημοπρασίες⁸.

Η κούπα, (ύψ. 11 εκ., διάμ. χείλ. 22 εκ.) κατασκευασμέ-

νη από λευκό υαλώδη πηλό που εμπεριέχει κονιοροποιημένο χαλαζία⁹ (fritware σύμφωνα με την αγγλική ορολογία ή pate siliceuse σύμφωνα με τη γαλλική), έχει χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, σώμα με λοξά προς τα έξω τοιχώματα, που στρέφονται απότομα προς τα πάνω διαμορφώνοντας σχεδόν κάθετο χείλος με επίπεδη απόληξη. Σε στρώμα γκριζου επιχρίσματος που καλύπτει την εσωτερική επιφάνεια του αγγείου γράφεται ο διάκοσμος: μέταλλο που καταλαμβάνει τον πυθμένα περικλείει μικρά περιστρεφόμενα ψάρια ζωγραφισμένα με παχύ λευκό επίχρισμα που μοιάζουν ανάγλυφα, με μαύρα περιγράμματα και κυανά στίγματα. Οι ουρές των ψαριών απολήγουν σε δισχιδή φυλλόσχημα άκρα. Τα κενά ανάμεσά τους πληρούνται με μικρά μαύρα στίγματα και κυκλικά θέματα από λευκό επίχρισμα. Το μέταλλο του πυθμένα ορίζουν δύο ομόκεντρες γραμμές που περιτρέχουν το χείλος εσωτερικά, ζωγραφισμένες με λευκό επίχρισμα. Το πλατύ οριζόντιο χείλος κα-

⁵ O. Watson, *Persian Lustre Ware*, Λονδίνο 1985, 111, υποσημ. 3.

⁶ Πρόκειται για τα κεραμικά με αριθ. καταγραφής O.1, O.3, P.2, P.3, P.4, Q.1, Q.2, Q.3, Q.5, Q.6, Q.7, Q.8, Q.9, Q.10, Q.11, Q.12, βλ. O. Watson, *Ceramics from Islamic Lands. Kuwait National Museum, The Al-Sabah Collection*, Λονδίνο 2004, 374-376, 378-384 (στο εξής: *Ceramics from Islamic Lands*).

⁷ Στη δικαιοδοσία του Διοικητικού Συμβουλίου του Victoria and Albert Museum ανήκει η κούπα αριθμός 6 της έκδοσης του Κελεκιάν, βλ. *The Glory of Byzantium, Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261* (επιστημ. επιμ. H. C. Evans - W. D. Wixom),

κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1997, 417, αριθ. 273.

⁸ Η τελευταία πώληση αντικειμένων από τις συλλογές του Κελεκιάν πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι τον Οκτώβριο του 2001 από τους κληρονόμους του, οι οποίοι ασχολήθηκαν επίσης με το εμπόριο των έργων τέχνης, βλ. *Collection Kelekian, Deuxième Vente*, 22 octobre 2001, Hotel Drouot, Paris.

⁹ O. Θεοφανοπούλου - Μ. Μωραΐτου, «Ένα ιρανικό αγγείο του 13ου αιώνα μ.Χ.: μελέτη και συντήρηση», *Μουσείο Μπενάκη* 4 (2004), 133-134, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για τον υαλώδη πηλό.

λύπτεται με μαύρο χρώμα και κοσμείται με λευκά παχιά στίγματα. Στην εξωτερική επιφάνεια του αγγείου, κάτω από το χείλος, γράφεται πλατιά ταινία με συνεχόμενα οξύληκτα με καμπύλο περίγραμμα φύλλα σε όρθια διάταξη σαν «κόμια», από παχύ λευκό επίχρισμα με μαύρα περιγράμματα. Κάτω από την ταινία γράφεται ζώνη με συνεχόμενες κάθετες γραμμές. Διαφανής παχιά εφυάλωση με μεταλλικούς ιριδισμούς, που οφείλονται σε φυλλώδη διάβρωση, καλύπτει την εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια του αγγείου.

Η κούπα ανήκει στην κατηγορία των κεραμικών τύπου Σουλταναμπάντ¹⁰, ονομασία που συνδέεται με την ομώνυμη περιοχή της Περσίας, η οποία βρίσκεται στην επικράτεια του Sadik-i-Houmayun¹¹, πολύ κοντά στο Kashan. Πιστεύεται ότι στις αρχές του 20ού αιώνα βρέθηκαν στα περίχωρα της σύγχρονης πόλης μεγάλες ποσότητες κεραμικών αγγείων σε καλή κατάσταση διατήρησης, στοιχείο που αναφέρει ο Κελεκιάν στο εισαγωγικό σημείωμα του καταλόγου του¹². Αν και αρχικά τα κεραμικά θεωρήθηκαν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, η υπόθεση αυτή δεν επιβεβαιώθηκε από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η απουσία κεραμικών κλιβάνων και απορριμμάτων της κεραμικής δραστηριότητας προβλημάτισε τους μελετητές. Η σύγχρονη έρευνα αποδίδει την κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ στα εργαστήρια του Kashan την εποχή της κυριαρχίας των μογγόλων Ιλχανιδών ηγεμόνων, οι οποίοι στα μέσα του 13ου αιώνα κατέλαβαν τα εδάφη του Ιράν, της Μικράς Ασίας και του Ιράκ¹³. Έπειτα από μια μακρά περίοδο επιδρομών και αστάθειας, που οδήγησαν στη διακοπή της λειτουργίας των εργαστηρίων του Kashan (1220-1260), οι Ιρανοί τεχνίτες παρήγαγαν και πάλι γραπτή κεραμική με ένα νέο διακοσμητικό ύφος που χρονολογείται στα τέλη του 13ου και στις αρχές του 14ου αιώνα.

Στη νέα παραγωγή συγκαταλέγονται τα κεραμικά τύπου Σουλταναμπάντ και τα κεραμικά με φυτικό διάκοσμο σε διάχωρα κάτω από διαφανή εφυάλωση (panel style, σύμφωνα με την αγγλική ορολογία), μαζί και άλλα κεραμικά με γραπτό διάκοσμο από μεταλλικά χρώματα, που στο σύνολό τους θεωρούνταν κάποτε ως κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ¹⁴.

Η κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ αναγνωρίζεται από το λευκό υαλώδη πηλό και τη γραπτή διακόσμηση κάτω από τη διάφανη αλκαλική εφυάλωση. Χαρακτηριστικά του τύπου είναι τα διακοσμητικά μοτίβα από παχύ λευκό επίχρισμα που μοιάζουν ανάγλυφα, με μαύρα περιγράμματα ζωγραφισμένα πάνω σε πρασινωπό ή καφέ-γκριζωπό επίχρισμα. Μπλε στιγμές εμπλουτίζουν συχνά το θέμα. Τα αγγεία του τύπου απηχούν τις αισθητικές προτιμήσεις των Μογγόλων, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζονται από τα σχήματα και την εικονογραφία των κινέζικων πολυτελών προϊόντων, ιδιαίτερα των υφασμάτων, που εισάγονταν στην περιοχή¹⁵. Οι δεσμοί άλλωστε των Ιλχανιδών ηγεμόνων με τη δυναστεία των Yuan στην Κίνα, που εγκαθιδρύθηκε το 13ο αιώνα από τον εγγονό του μογγόλου Τζέκινς Χαν, Κουμπιλιά Χαν, αποτυπώνονται στην εικονογραφία των αγγείων Σουλταναμπάντ¹⁶. Σχέδια από το κινέζικο εικονογραφικό λεξιλόγιο, όπως ο δράκος ή ο φοίνικας, απεικονίσες ζώων, όπως του λιονταριού ή της αντιλόπης, αλλά και φυτικών μοτίβων, όπως ανθέων λωτού και παιωνίας¹⁷, αποτελούν πηγή έμπνευσης για τους Ιρανοί τεχνίτες. Παράλληλα, στα αγγεία του τύπου αποδίδονται ανθρώπινες μορφές στις οποίες αναγνωρίζονται τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των Μογγόλων¹⁸.

Το θέμα των ψαριών που γράφεται στον πυθμένα της κούπας του Βυζαντινού Μουσείου είναι σπάνιο στα κεραμικά της ομάδας που μελετάμε, καθώς εμφανίζεται

¹⁰ Η κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ ανήκει στη δεύτερη ομάδα ταξινόμησης του Lane, ό.π. (υποσημ. 3), 10-13.

¹¹ D. K. Kelekian, *The Dikran K. Kelekian Collection of Persian and Analogous Potteries, 1985-1910*, Παρίσι 1910, εισαγωγή.

¹² Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Κελεκιάν στο προλογικό σημείωμα του καταλόγου του, από τις ανασκαφικές έρευνες που διενεργήθηκαν στην περιοχή στις αρχές του 20ού αιώνα, ήρθαν στο φως πολυάριθμα δείγματα της ομάδας, τα οποία εμπλούτισαν τη συλλογή του, καθώς και άλλες ιδιωτικές συλλογές σε Ευρώπη και Αμερική, βλ. Kelekian, ό.π. (υποσημ. 11), εισαγωγή, και Watson, *Persian Lustre Ware* (υποσημ. 5), 38.

¹³ Για τα νέα επιστημονικά δεδομένα, βλ. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 41-42, 373.

¹⁴ Lane, ό.π. (υποσημ. 3), 10 κ.ε.

¹⁵ Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 373. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 118.

¹⁶ Ο Κουμπιλιά Χαν (1215-1294) ίδρυσε το 1215 τη δυναστεία των Yuan που εξουσίαζε αρχικά τη βόρεια και τη δυτική Κίνα, και από το 1291 όλη την Κίνα, βλ. *The Legacy of Genghis Khan, Courty Art and Culture in Western Asia, 1256-1353* (επιστημ. επιμ. L. Komaroff και S. Carboni), κατάλογος έκθεσης, The Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 2002, 16.

¹⁷ Ό.π., 202. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 96, εικ. 101.

¹⁸ J. Soustiel, *La ceramique islamique, Le guide du connaisseur*, Fribourg 1985, 200. Για ανθρώπινες μορφές βλ., για παράδειγμα, E. Grube, *Islamic Pottery of the Eighth to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, Λονδίνο 1976, 267, εικ. 210.

μόνο στο αγγείο με τον αριθμό ταξινόμησης 58 της δημοσίευσης του Κελεκιάν¹⁹. Επαναλαμβάνεται, ωστόσο, σε πινάκιο του 13ου-14ου αιώνα που βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου και αποδίδεται στα εργαστήρια του Kashan²⁰, τόπο παραγωγής της κεραμικής τύπου Σουλταναμπάντ. Το πινάκιο φέρει στον πυθμένα γραπτή διακόσμηση ψαριών πάνω από υάλωμα σε απομίμηση των κινέζικων κεραμικών τύπου Seladon με ανάγλυφη διακόσμηση ψαριών, τύπου ιδιαίτερα δημοφιλούς την εποχή της δυναστείας Song (1127-1279). Σημειώνουμε ότι πολυάριθμα κεραμικά seladon εισάγονταν στον ισλαμικό κόσμο επηρεάζοντας καθοριστικά τη διακόσμηση και τα σχήματα των ισλαμικών αγγείων²¹, όπως διαπιστώνεται για παράδειγμα σε ιρανικές κούπες με ανάγλυφα ψάρια σε στροβιλισμό, των αρχών του 14ου αιώνα²², καθώς επίσης και σε θραύσματα αιγυπτιακών αγγείων από τα ανασκαφικά ευρήματα της Φουστάτης²³.

Τα ψάρια αποτελούσαν προσφιλείς εικονογραφικό μοτίβο στο διακοσμητικό λεξιλόγιο των ιρανικών κεραμικών αγγείων, καθώς εμφανίζονται αρχικά στην κεραμική του όψιμου 12ου αιώνα και αργότερα σε έργα μεταλλοτεχνίας, όπου το συγκεκριμένο θέμα απεικονίζονται με ιδιαίτερη συχνότητα²⁴. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, κεραμικές κούπες του 13ου αιώνα στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης της Αθήνας²⁵ και σε ιδιωτική συλλογή

στο Μιλάνο²⁶. Επιπλέον, η διακόσμηση ψαριών με λευκό επίχρυσμα, που δίνει την εντύπωση αναγλύφου, χαρακτηριστικό στοιχείο της κεραμικής τύπου Σουλταναμπάντ, επαναλαμβάνεται σε θραύσματα συριακών αγγείων του 14ου αιώνα από τις ανασκαφές στη Hama²⁷, τα οποία αποτελούν δείγματα της εξάπλωσης του ιρανικού διακοσμητικού στυλ στην κεραμική παραγωγή της εποχής των Μαμελούκων²⁸, όπως θα δούμε πιο κάτω.

Οι στιγμές που γράφονται στο χείλος της κούπας του Βυζαντινού Μουσείου, η ταινία με τα στρογγυλεμένα φύλλα σε σχήμα «κόμματος» που περιτρέχει το χείλος εξωτερικά²⁹ και η ταινία γύρω από τη βάση με το ακτινωτό κόσμημα από μαύρες και λευκές γραμμές, εναλλάξ τοποθετημένες, εντάσσονται στη συνήθη θεματολογία που γράφεται στην εξωτερική επιφάνεια των αγγείων τύπου Σουλταναμπάντ³⁰. Τα μοτίβα αυτά αποδίδονται, για παράδειγμα, σε κούπα με γαζέλα σε κίνηση από την Freer Gallery³¹. Σημειώνουμε, ακόμη, ότι η εφύαλση των αγγείων τύπου Σουλταναμπάντ παρουσιάζει συχνά ιριδισμούς³², στοιχείο που αναγνωρίζεται στην κούπα του Βυζαντινού Μουσείου.

Τα ιρανικά αγγεία υψηλής αισθητικής και ποιότητας προωθούνταν στις αγορές της Αιγύπτου και της Συρίας την εποχή της κυριαρχίας των Μαμελούκων αξιωματούχων, επηρεάζοντας αισθητά την τοπική παραγωγή

¹⁹ Kelekian, ό.π. (υποσημ. 11), αριθ. 58.

²⁰ A. Lane, *Early Islamic Pottery, Mesopotamia, Egypt and Persia*, Λονδίνο 1947, πίν. 74b. G. Curatola, *Persian Ceramics, from the 9th to the 14th Century*, Μιλάνο 2008, 121.

²¹ Για το θέμα της επιρροής ή της έμπνευσης των ιρανικών αγγείων τύπου seladon με ανάγλυφα μοτίβα από τα κινέζικα αντίστοιχα, βλ. Grube, ό.π. (υποσημ. 18), 280-281. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 108.

²² Αναφέρουμε για παράδειγμα δύο ιρανικές κούπες, η πρώτη στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (Komaroff and Carboni, ό.π. (υποσημ. 16), 200, εικ. 238) και η δεύτερη στο Victoria and Albert Museum, βλ. Lane, *Later Islamic Pottery* (υποσημ. 3), εικ. 86b.

²³ Η εξαιρετική διάδοση των κινέζικων seladon και η επιρροή τους στην αιγυπτιακή κεραμική παραγωγή διαπιστώνεται σε πληθώρα αιγυπτιακών οστράκων που βρέθηκαν στους αμμόλοφους της Φουστάτης και τα οποία αντιγράφουν τα κινέζικα πρότυπά τους τόσο στο σχήμα όσο και στη διακόσμηση, βλ. G. Scanlon, «Mamluk Pottery: More Evidence from Fustat», *Muqamas* 2 (1984), 116-117, πίν. 2 και 4. Ο ίδιος, «The Fustat Mounds. A Shard Count 1968», *Archaeology* 24 (1971), n. 3, 230, εικ. 5a-d.

²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες για το θέμα των ψαριών σε μεταλλικά ισλαμικά αγγεία του 13ου και του 14ου αιώνα, βλ. E. Baer, «Fish-Pond Ornaments on Persian and Mamluk Metal Vessels», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of*

London, τ. 31, 1 (1968), 14-27. Θεοφανοπούλου - Μωραΐτου, ό.π. (υποσημ. 9), 136. Curatola, ό.π. (υποσημ. 20), 177.

²⁵ Θεοφανοπούλου - Μωραΐτου, ό.π., 134, εικ. 1.

²⁶ Curatola, ό.π., 132, 136, 166.

²⁷ P. J. Riis - V. Poulsen, *Hama. Fouilles et recherches de la Fondation Carlsberg, 1931-1938: Les verreries et poteries médiévales*, *Nationalmuseum*, Κοπεγχάγη 1957, 218-220, εικ. 752, 756.

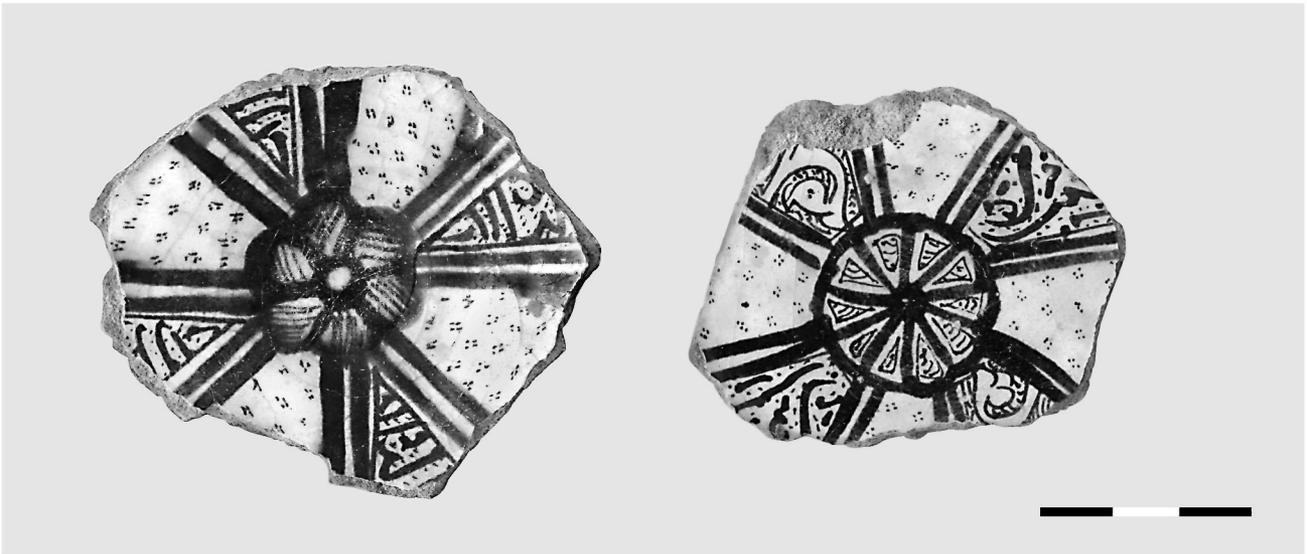
²⁸ Baer, ό.π., 23.

²⁹ Τα στρογγυλεμένα φύλλα, τα οποία έχουν θεωρηθεί συριακής ή ιρανικής προέλευσης, κοσμούν albarello στο Βρετανικό Μουσείο και κούπα σε ιδιωτική συλλογή, βλ. Soustiel, ό.π. (υποσημ. 18), εικ. 239 και 241.

³⁰ Αναφέρουμε, για παράδειγμα, δύο κούπες στο Μουσείο του Κουβέιτ με τις εναλλασσόμενες μαύρες και λευκές γραμμές στην εξωτερική πλευρά, βλ. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 384. Στην εξωτερική πλευρά των αγγείων του τύπου αποδίδεται, ακόμη, ταινία με σύστημα πετάλων, στοιχείο που απαντά, για παράδειγμα, σε δύο κούπες, η πρώτη στο Μουσείο του Hermitage (Lane, *Later Islamic Pottery* (υποσημ. 3) εικ. 4) και η δεύτερη στο Μουσείο του Κουβέιτ (Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 385).

³¹ E. Atil, *Ceramics from the World of Islam*, κατάλογος έκθεσης, Freer Gallery of Art, Smithsonian Institution, Washington, D.C. 1973, 155, αριθ. 70.

³² Soustiel, ό.π., 200.

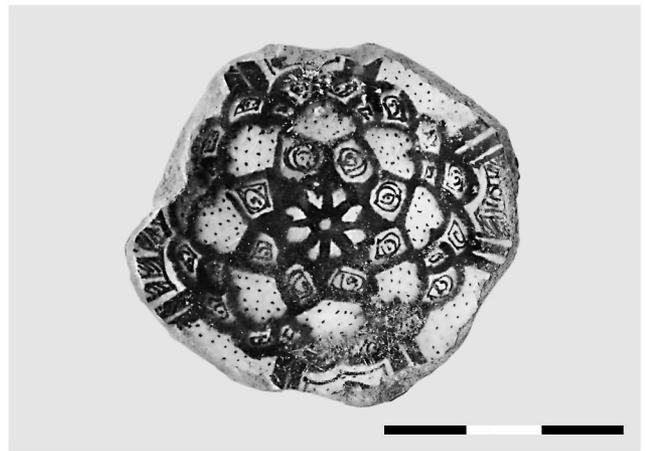

Εικ. 3. Θραύσματα αγγείων με γραπτό διάκοσμο και ακτινωτά διάχωρα. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 10411 και BXM 10428).

κυρίως του πρώτου μισού του 14ου αιώνα που ήταν του συρμού. Άλλωστε, όπως είναι γνωστό, ο μαμελούκος σουλτάνος αλ-Μόλικ αλ-Νάσιρ Μουχαμάντ μπν Καλαούν είχε συνάψει συνθήκη με τους μογγόλους Ιλχανίδες ηγεμόνες κατά τη διάρκεια της τρίτης βασιλείας του στο διάστημα 1309-1340³³. Πιθανολογείται, μάλιστα, ότι η ταχύτατη διάδοση του ύφους σε λιγότερο από πενήντα χρόνια οφείλεται στη μετακίνηση ιρανών αγγειοπλαστών στην Αίγυπτο και τη Συρία³⁴. Δείγματα της διάδοσης του ύφους των ιρανικών κεραμικών της εποχής των Ιλχανιδών ηγεμόνων στη Συρία και την Αίγυπτο αποτελούν τα όστρακα που έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στις συριακές πόλεις Hama³⁵, Baalbek³⁶ και Τρίπολη³⁷ και στη Φουστάτη της Αιγύπτου³⁸.

Στην ομάδα των αγγείων που μιμούνται τα ιρανικά κεραμικά εντάσσονται τρία όστρακα του Βυζαντινού Μουσείου, δωρεά του Αντώνη Μπενάκη και του Χριστόφορου Νομοκού το έτος 1920. Έχουν αριθμό καταγραφής BXM 10411, BXM 10428 (Εικ. 3) και BXM 10429 (Εικ. 4), προέρχονται από τη Φουστάτη της Αιγύπτου και πιθανώς αποτελούν προϊόντα αιγυπτιακών εργαστηρίων³⁹. Η πό-

λη αυτή που βρίσκεται στα προάστια του Καΐρου, ιδρύθηκε το 641 και αποτέλεσε την πρώτη πρωτεύουσα της ισλαμικής επαρχίας της Αιγύπτου. Η Φουστάτη ήταν σημαντικό εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο την εποχή των

Εικ. 4. Θραύσμα αγγείων με γραπτό βαθυγάλανο και μαύρο διάκοσμο. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 10429).

³³ Scanlon, «A Shard Count», ό.π. (υποσημ. 23), 231.

³⁴ Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 42, 395.

³⁵ Riis - Poulsen, ό.π. (υποσημ. 27), 216-222.

³⁶ Βλ. F. Sarre, *Keramik und andere Kleinfunde der islamischen Zeit von Baalbek*, Βερολίνο-Λειψία 1925.

³⁷ H. Salamé-Sarkis, *Contribution à l'histoire de Tripoli et de sa région à l'époque des croisades. Problèmes d'histoire, d'architecture et de céra-*

mique, Παρίσι 1980, 193 κ.ε. Το Baalbek και η Τρίπολη ανήκουν σήμερα στο Λίβανο.

³⁸ Scanlon, «A Shard Count», ό.π., 231, εικ. 3κ.

³⁹ Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών στη Φουστάτη εντοπίστηκαν αγγεία που μιμούνται την κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ, βλ. Scanlon, «A Shard Count», ό.π. (υποσημ. 23), 230-231.

Φατιμιδών⁴⁰, ενώ οι επανειλημμένες καταστροφές που υπέστη το 1164, το 1169 και το 1171 δημιούργησαν προβλήματα στην παραγωγική διαδικασία. Η περιοχή μετατράπηκε αργότερα σε σκουπιδότοπο⁴¹. Αμέτρητα όστρακα αγγείων έχουν βρεθεί στους αμιμόλοφους της Φουστάτης, ύψους συχνά 9 μ., από συλλέκτες αλλά και ερασιτέχνες ή επαγγελματίες αρχαιολόγους⁴². Ανάμεσά τους τα όστρακα του Βυζαντινού Μουσείου καθώς και άλλα 87, ενώ εκατοντάδες όστρακα από τη Φουστάτη περιελάμβανε η συλλογή του Αντώνη Μπενάκη, τα οποία παρέμειναν στο ομώνυμο Μουσείο.

Τα αγγεία ανήκουν στην τεχνική της γραπτής κεραμικής με διάκοσμο βαθυγάλανο και μαύρο κάτω από άχρωμη, διάφανη εφυάλωση. Τα όστρακα με αριθ. ΒΧΜ 10428 και 10411 (Εικ. 3) φέρουν στον πυθμένα ακτινωτά διάχωρα που εκτείνονται από κεντρικό ρόδακα και πληρούνται με ένστιγμους ανακαμπτόμενους βλαστούς ή επιγραφικό διάκοσμο και εναλλάσσονται με στιγμές συνήθως σε ομάδες των τεσσάρων. Στην εξωτερική επιφάνεια απεικονίζονται παράλληλοι κύκλοι. Παρόμοια διακόσμηση παρουσιάζουν αιγυπτιακά και συριακά αγγεία από τις ανασκαφές στη Hama⁴³, στην Τρίπολη⁴⁴ και στη Φουστάτη⁴⁵, πιθανώς προϊόντα τοπικών εργαστηρίων. Στην ίδια ομάδα ανήκει και το ΒΧΜ 10429 (Εικ. 4). Ακτινωτά διάχωρα περιβάλλουν κεντρικό θέμα με

ρόδακα και φύλλα ακτινωτά διατεταγμένα, με σπείρες και στιγμές στο εσωτερικό τους, διακόσμηση που συναντάται σε κούπα από συλλογή της Αμερικής⁴⁶ και σε θραύσματα από τις ανασκαφές στην Kom-el-Dikka της Αλεξάνδρειας⁴⁷ και της Hama⁴⁸.

Πρότυπα των αιγυπτιακών και των συριακών θραυσμάτων αποτελούν τα ιρανικά κεραμικά, στα οποία η διακοσμητική επιφάνεια, καλυμμένη με διάφανη εφυάλωση, παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά γραπτά ακτινωτά διάχωρα και τα ένστιγμα φυλλώματα, όπως για παράδειγμα σε κούπες στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης της Αθήνας⁴⁹ και στο Μουσείο του Κουβέιτ⁵⁰. Το στυλ με διάχωρα, γνωστό ως «panel style», που πραγματεύονται οι τεχνίτες των εργαστηρίων του Kashan στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα, αποτελούσε μέχρι πρόσφατα υποεπινόηση στην ταξινόμηση της κεραμικής τύπου Σουλταναμπάντ⁵¹.

Σε ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στον ελλαδικό χώρο έχει εντοπιστεί εισηγμένη γραπτή κεραμική με βαθυγάλανο και μαύρο διάκοσμο, προϊόντα εργαστηρίων της Συρίας ή της Αιγύπτου την εποχή της κυριαρχίας των μαμελούκων αξιωματούχων. Αναφέρουμε την εύρεση δύο αγγείων πιθανώς συριακής προέλευσης, που αποκαλύφθηκαν στο νησί της Ρόδου και πιστοποιούν τις εμπορικές επαφές του νησιού με τον ισλαμικό κόσμο στα χρόνια της ιπποτοκρατίας⁵². Το ένα φέρει

⁴⁰ Επισημαίνουμε ότι πρωτεύουσα του κράτους των Φατιμιδών ήταν το Κάιρο. Η ίδρυσή του το 969 συνδέεται με την κατάληψη της Αιγύπτου από τους σάιτες Φατιμίδες, βλ. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 60.

⁴¹ Στα τέλη του 12ου αιώνα διαπιστώνεται σημαντική μείωση της κεραμικής παραγωγής στη Φουστάτη, που πιθανώς οφείλεται σε υπολειτουργία των εργαστηρίων ή στη δραστηριοποίησή τους σε άλλη πόλη και συνδέεται με τις επανειλημμένες καταστροφές που υπέστη η πόλη. Πιθανολογείται ότι ανέκαμψε στη συνέχεια, αφού έχουν βρεθεί κεραμικοί κλίβανοι που χρονολογούνται την εποχή των μαμελούκων αξιωματούχων. Σύμφωνα με τις πηγές, η Φουστάτη είχε ερειπωθεί το 1427, όμως φαίνεται ότι δεν εγκαταλείφθηκε, βλ. Scanlon, «Mamluk Pottery», ό.π. (υποσημ. 23), 124, και Scanlon, «A Shard Count», ό.π. (υποσημ. 23), 222. Επίσης, για τα νεότερα δεδομένα βλ. R. Mason - E. Keall, «Petrography of Islamic Pottery from Fustat», *JARCE* 27 (1990), 169, 170, 181. R. Mason, «Medieval Egyptian Lustre-Painted and Associated Wares: Typology in a Multidisciplinary Study», *JARCE* 34 (1997), 234 κ.ε.

⁴² Οι πρώτες ανασκαφές που διενεργήθηκαν στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν στη διάρκεια του μεσοπολέμου από τον Aly Bahgat' ωστόσο, συστηματική υπήρξε η έρευνα υπό την εποπτεία του George Scanlon ο οποίος έσκαβε στην περιοχή για δεκαετίες, βλ. G. Scanlon, «Fustat and the Islamic Art of Egypt», *Archaeology* 21 (1968), 188 κ.ε.

⁴³ Ανάλογη διακόσμηση με τα όστρακα του Βυζαντινού Μου-

σείου παρουσιάζουν τα θραύσματα από τη δημοσίευση των Riis and Poulsen, ό.π. (υποσημ. 28), 212-216, εικ. 731, 732, 733, 735.

⁴⁴ Salamé-Sarkis, ό.π. (υποσημ. 37), πίν. LXI.2, LXIII.8.

⁴⁵ Βλ. για παράδειγμα τα όστρακα από τη Φουστάτη τώρα στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης (M. Jenkins, «Mamluk Underglaze-Painted Pottery: Foundations for Future Study», *Muqarnas* 2 (1984), πίν. 1a-b, 2b, 4a, 6d) ή στο Μουσείο του Κουβέιτ (Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 404, με αριθμούς ταξινόμησης LNS 885 Co, LNS 885 Ck).

⁴⁶ Atil, ό.π. (υποσημ. 32), 157, αριθ. 69, που θεωρείται συριακής προελεύσεως.

⁴⁷ V. Francois, *Céramiques médiévales à Alexandrie. Contribution à l'histoire économique de la ville*, Κάιρο 1999, πίν. 44.

⁴⁸ Riis and Poulsen, ό.π., εικ. 726, 727, 730.

⁴⁹ Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 118, εικ. 148.

⁵⁰ Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 388.

⁵¹ Lane, *Later Islamic Pottery* (υποσημ. 3), 13, πίν. 6Α. Για τα πρόσφατα επιστημονικά δεδομένα, βλ. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 42, 373, 388.

⁵² Μ. Μιχαηλίδου, «Εισηγμένη κεραμική στη Ρόδο στα χρόνια της Ιπποτοκρατίας (1309-1522)», *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2000, τ. Β', 420-421, πίν. 165α-β και 165γ-δ.

Εικ. 5. Θραύσμα αγγείου με εγχάρακτο γεωμετρικό διάκοσμο. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25792).

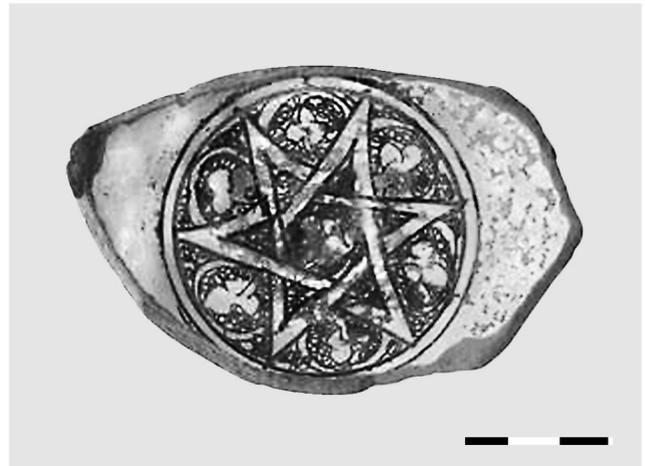

Εικ. 6. Θραύσμα αγγείου με πράσινη εφνάλωση και εγχάρακτη επιγραφή. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25793).

ακτινωτό διάκοσμο, καθώς μιμείται τα ιρανικά αγγεία με διακόσμηση σε διάχωρα, και το άλλο πιθανώς παράσταση πτηνών σε βαθυγάλανο και μαύρο χρώμα, που αντιγράφει την κεραμική τύπου Σουλταναμπάντ της εποχής των μογγόλων Ιλχανιδών ηγεμόνων⁵³.

Παράλληλα, την εποχή της στρατιωτικής ολιγαρχίας των μαμελούκων αξιωματούχων (1250-1517)⁵⁴ παράγονται στην Αίγυπτο μεγάλες ποσότητες κεραμικών με εγχάρακτα θέματα που παραπέμπουν σε έργα μεταλλοτεχνίας. Επισημαίνουμε ότι η εγχάρακτη τεχνική εφαρμόστηκε κατά κύριο λόγο σε έργα του 14ου αιώνα ενώ από το 15ο αιώνα και εξής σταδιακά εγκαταλείπεται.

Θραύσματα εγχάρακτων αγγείων έχουν βρεθεί σε μεγάλες ποσότητες στις ανασκαφές της Φουστάτης⁵⁵, δείγματα των οποίων φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο⁵⁶. Από κόκκινο ή καστανοκόκκινο χονδρόκοκκο πηλό, τα αγγεία της ομάδας φέρουν λευκό επίχρισμα ο

Εικ. 7. Θραύσμα αγγείου με εγχάρακτο διάκοσμο εξάκτινου αστεριού. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25791).

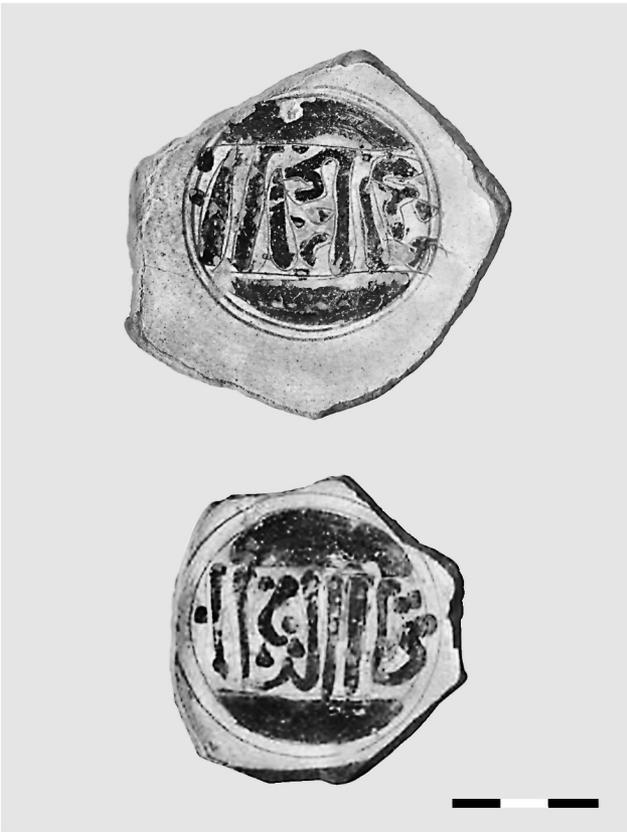
⁵³ Παρόμοιο διακοσμητικό ύφος παρουσιάζει, για παράδειγμα, φαρμακοδοχείο και όστρακα στο Μουσείο του Κουβέιτ, κατασκευασμένα σε εργαστήρια της Συρίας ή της Αιγύπτου, βλ. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 400, όπου και βιβλιογραφία για το θέμα.

⁵⁴ Περισσότερα στοιχεία για τους μαμελούκους αξιωματούχους, βλ., *Venice et l'Orient (828-1797)*, κατάλογος έκθεσης, Παρίσι 2006, 41, 73. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 98.

⁵⁵ Για την εγχάρακτη κεραμική της Αιγύπτου, βλ. A. Abd-Raziq,

«Notes on Islamic Graffito Ware of the Near East», *AnnIsl* IX (1970), 179-186. Francois, ό.π. (υποσημ. 47), 26. R.- P. Gayraud, «La tradition orientale du sgraffito: entre Byzance et le monde islamique, la cas de l'Égypte (Xe-XVe siècle)», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 598-599.

⁵⁶ Πρόκειται για τα αγγεία με αριθ. καταγραφής BXM 10436, 10443, 25361, 25362 και 25366, 25350, 25758, 25772, 25774, 25790 και 25792.

Εικ. 8. Θραύσματα εγχάρακτων αγγείων με επιγραφή. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 10443 και BXM 10452).

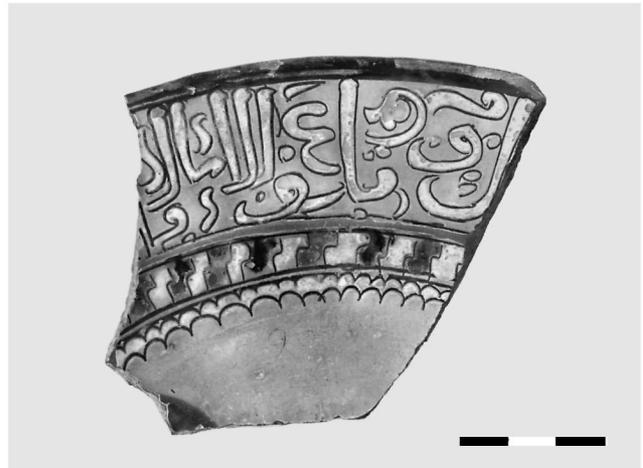
δε διάκοσμος χαράσσεται πάνω στην επιφάνεια με λεπτές γραμμές. Σπανιότερα αφαιρείται μέρος του επιχρίσματος προκειμένου να προβληθεί ανοιχτόχρωμος ο διάκοσμος, όπως για παράδειγμα στο όστρακο BXM 25792⁵⁷ (Εικ. 5). Το εγχάρακτο θέμα χρωματίζεται με λευκό επίχρισμα ή με οξειδία μετάλλων, όπως χαλκού για την απόδοση του πράσινου χρώματος, σιδήρου για το καστανό και μαγγανίου για το κόκκινο, τα οποία παρακολουθούν πιστά και αναδεικνύουν το διάκοσμο⁵⁸.

⁵⁷ Η τεχνική αυτή θυμίζει την επιπεδόγλυφη τεχνική των βυζαντινών αγγείων, η οποία καθιερώνεται στα τέλη του 12ου και στο 13ο αιώνα. Συναντάται σε λιγοστά εγχάρακτα κεραμικά της εποχής των Μαμελούκων.

⁵⁸ Gayraud, ό.π., 600. Scanlon, «A Shard Count», ό.π. (υποσημ. 23), 224-225.

⁵⁹ Scanlon, «Mamluk Pottery», ό.π. (υποσημ. 23), 124.

⁶⁰ Σημειώνουμε ότι στα αιγυπτιακά αγγεία της εποχής των Φατιμίδων κυριαρχεί ο εικονιστικός διάκοσμος με θέματα συχνά εμπνευσμένα από την αυλή, βλ. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 46-49.

Εικ. 9. Θραύσμα αγγείου με εγχάρακτη επιγραφή. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 10436).

Εφύαλωση κίτρινου χρώματος σε διαφορετικούς τόνους, καστανού και σπανιότερα πράσινου χρώματος (BXM 25793 και BXM 25791, Εικ. 6 και 7) καλύπτει την επιφάνεια των αγγείων⁵⁹.

Στη διακόσμηση των εγχάρακτων κεραμικών της εποχής των Μαμελούκων κυριαρχούν οι επιγραφές, σε αντίθεση με τον εικονιστικό διάκοσμο ο οποίος είναι αρκετά περιορισμένος⁶⁰. Οι επιγραφές χαράσσονται άλλοτε στο κεντρικό μέταλλο (BXM 25793, 10443, 10452, Εικ. 6 και 8 αντίστοιχα) και άλλοτε σε πλατιές ζώνες γύρω από το χείλος, εσωτερικά και εξωτερικά (BXM 10436, Εικ. 9 και BXM 25361, Εικ. 10). Συχνά συνδυάζονται με εμβλήματα, όπως για παράδειγμα στο όστρακο με αριθ. BXM 25772, όπου το κυκλικό έμβλημα, διηρημένο σε τρία ίσα μέρη, συνοδεύεται από επιγραφή που αναφέρεται στον κύριο, τον άρχοντα (Εικ. 11)⁶¹. Επιγραφές που εμπεριέχουν τιμητικούς τίτλους συναντάμε συχνά, ενώ κάποιες άλλες αναφέρονται σε ευχές, ύμνους, προσευχές ή εγκώμια προς τον κάτοχό τους, το σουλτάνο, το Θεό⁶².

Γεωμετρικά σχέδια αναπτύσσονται στην εσωτερική επι-

⁶¹ Στο χείλος του αγγείου διαβάζουμε από δεξιά προς τα αριστερά τις λέξεις: [li] maula, δηλαδή «στον αφέντη», στη μέση li maulawi, δηλαδή «στον κύριο-άρχοντα», ενώ η τρίτη λέξη, που είναι κομμένη, διαβάζεται alh.

⁶² Στον πυθμένα του θραύσματος BXM 25361 (Εικ. 10) η επιγραφή μεταγράφεται μάλλον ως ...ana almakhdumi al..., δηλαδή «του υπηρετούμενου». Για την ανάγνωση των επιγραφών ευχαριστώ τον ιστορικό κ. Μωχάμετ Παναγή και την επιμελήτρια του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης κ. Μίνα Μωραΐτου.

Εικ. 10. Θραύσμα από χείλος μεγάλου αγγείου με εγχάρκτη επιγραφή. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25361).

Εικ. 11. Θραύσμα αγγείου με μαμελουκικό έμβλημα και εγχάρκτες επιγραφές. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25772).

Εικ. 12. Θραύσματα εγχάρκτων αγγείων με φυτική διακόσμηση. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25790 και BXM 25774).

φάνεια των κεραμικών αλλά και σε ζώνες που περιτρέχουν την εξωτερική επιφάνεια γύρω από το χείλος, όπως για παράδειγμα στα αγγεία με αριθ. BXM 25792, 25790, 25774 (Εικ. 5 και 12).

Στο εικονογραφικό λεξιλόγιο της ομάδας καταγράφονται απεικονίσεις ζώων, όπως σκύλου που κοσμεί το θραύσμα BXM 25758 και ψαριών στο όστρακο BXM 25350 (Εικ. 13), θέματα που απαντούν σποραδικά σε θραύσματα αγγείων από τις ανασκαφές της Kom-el-

Dikka⁶³ και της Φουστάτης στην Αίγυπτο⁶⁴. Οι απεικονίσεις ζώων συνδέονται με μαμελουκικά εμβλήματα, όπως για παράδειγμα το λιοντάρι που πιθανώς κοσμούσε το οικόσημο του σουλτάνου Baybars Α΄ ή ο αετός, διάσημο αξιωματούχου της μαμελουκικής αυλής⁶⁵. Διαφορετικά, ωστόσο, είναι τα εμβλήματα που αποδίδονται σε κεραμικά του Βυζαντινού Μουσείου. Το αγγείο με αριθ. BXM 25362 (Εικ. 14) κοσμείται με την πετσέτα, πιθανώς οικόσημο του αρχιθαλαμηπόλου⁶⁶, που

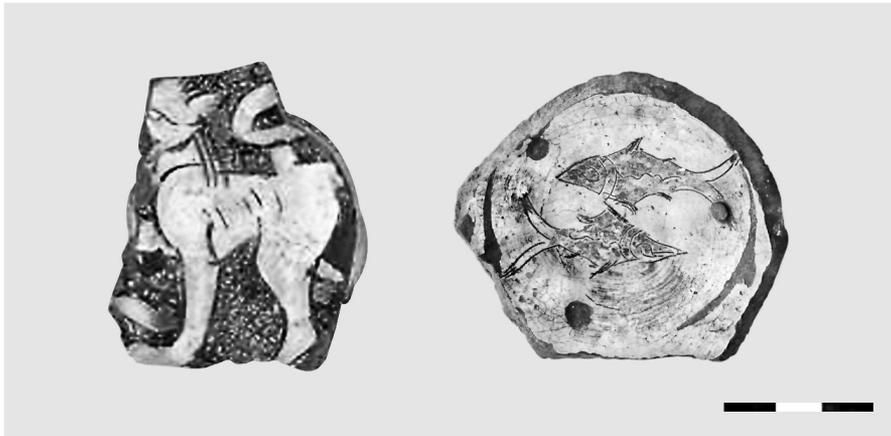
⁶³ Francois, ό.π., ειγ. 78, 79.

⁶⁴ Waltson, *Ceramics from Islamic Lands*, 413. A. Bahgat and F. Massoul, *La ceramique musulmane de l'Égypte, Musée Arabe*, Κάιρο 1930, πίν. XLIX, αριθ. 4. Αναφέρουμε ένα ακόμη αγγείο που κοσμείται με ψάρι στον πυθμένα και συνδυάζεται με μακροσκελή επιγραφή στο χείλος, βλ. Lane, *Early Islamic Pottery* (υποσημ. 20), ειγ. 34b.

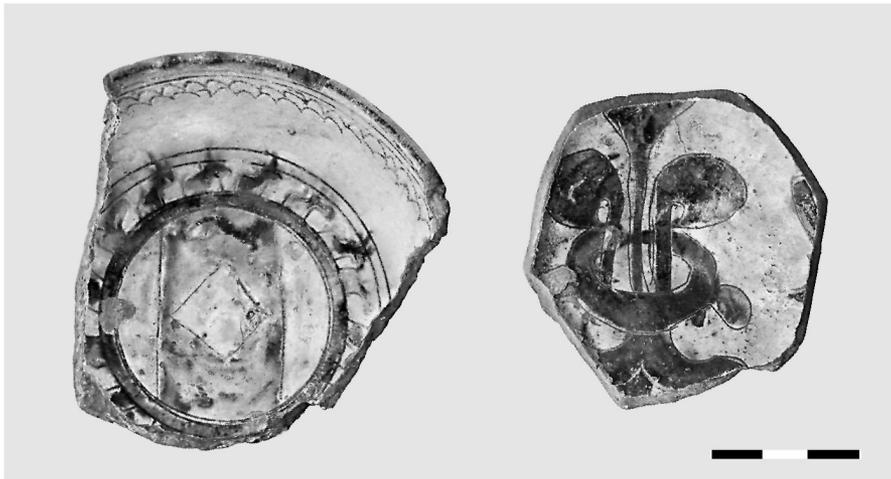
⁶⁵ Αναφέρουμε για παράδειγμα δύο αγγεία στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης με αριθ. καταγραφής 40374 και 599, βλ. Μπαλλιάν, ό.π.

(υποσημ. 2), ειγ. 111 και 158 αντίστοιχα.

⁶⁶ Scanlon, «A Shard Count», ό.π. (υποσημ. 23), 225. Επίσης, αναφέρουμε το ξίφος που θεωρείται το σύμβολο του οπλοποιού, το ποτήρι του οινοχόου, η στρογγυλή τράπεζα του δοκιμαστή. Σημειώνουμε ότι τα οικόσημα των Μαμελούκων είναι διάσημα αξιωματός και όχι οικογενειακά εμβλήματα που κληρονομούνται, βλ. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 99.

Εικ. 13. Θραύσματα αγγείων με εγχάρακτη παράσταση σκύλου και ψαριών. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25758 και BXM 25350).

Εικ. 14. Θραύσματα αγγείων με εγχάρακτο έμβλημα και κρινάνθεμο. Από τη Φουστάτη. 14ος αι. (BXM 25362 και 25366).

συναντάται σε πλήθος αγγείων⁶⁷. Παράλληλα, δίσκος διηρημένος σε τρία ίσα τμήματα απαντά στο όστρακο BXM 25772⁶⁸ (Εικ. 11) και το κρινάνθεμο χαράσσεται στο BXM 25366⁶⁹ (Εικ. 14). Σημειώνουμε ότι στα διάσημα των υψηλόβαθμων και χαμηλόβαθμων αξιωματούχων, όπως και στις επιγραφές με τους τιμητικούς τίτ-

λους, εκφράζεται η αυστηρή οργάνωση του κράτους των Μαμελούκων και η εμμονή της αυλής στην κοινωνική τάξη και την ιεραρχία⁷⁰. Συμπληρώνουμε, ακόμη, ότι τα κεραμικά χαμηλής ποιότητας, που φέρουν επιγραφές και διάσημα της στρατιωτικής αριστοκρατίας, δεν προορίζονταν συνήθως γι' αυτή. Κάποια αποτε-

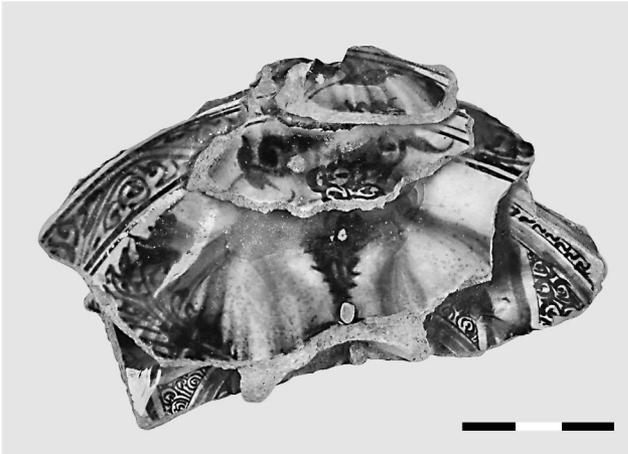
⁶⁷ Αναφέρουμε για παράδειγμα αγγείο στο Μουσείο του Κουβέιτ, Waltson, *Ceramics from Islamic Lands*, 412. Επίσης, Bahgat - Massoul, ό.π. (υποσημ. 64), πίν. XLIX αριθ. 8.

⁶⁸ Ο ίδιος θυρεός απαντά για παράδειγμα σε όστρακο από τις ανασκαφές στο Kom el-Dikka της Αλεξάνδρειας, βλ. Francois, ό.π.

(υποσημ. 47), εικ. 67, και σε αγγείο στο Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 123, εικ. 159.

⁶⁹ Bahgat - Massoul, ό.π., πίν. XLIX αριθ. 2. Μπαλλιάν, ό.π., 123.

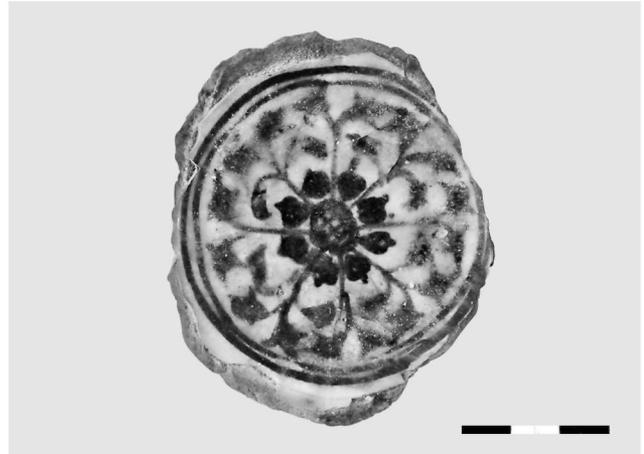
⁷⁰ Μπαλλιάν, ό.π., 123.

Εικ. 15. Θραύσματα αγγείων κολλημένα μεταξύ τους. Από τη Φουστάτη, 15ος αι. (BXM 25909).

λούν ειδικές παραγγελίες και κατασκευάζονταν σε μεγάλες ποσότητες προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες εστίασης των υπηρετών και των στρατιωτών της μαμελουκικής στρατιωτικής ολιγαρχίας, ενώ κάποια άλλα προωθούνταν προς πώληση στις αγορές⁷¹.

Στα αιγυπτιακά εργαστήρια του 15ου αιώνα σταδιακά

Εικ. 16. Θραύσματα αγγείων με γραπτή φντική διακόσμηση. Από τη Φουστάτη, 15ος αι. (BXM 10450).

φθίνει και τελικά εγκαταλείπεται η παραγωγή αγγείων με εγγράκτο διάκοσμο, ενώ αντίθετα συνεχίζεται η κατασκευή κεραμικών ζωγραφισμένων με βαθυγάλανο και μαύρο χρώμα ή μόνο βαθυγάλανο⁷². Αντιπροσωπευτικά της πρώτης ομάδας είναι τα κολλημένα μεταξύ τους όστρακα BXM 25909 από τη Φουστάτη (Εικ. 15),

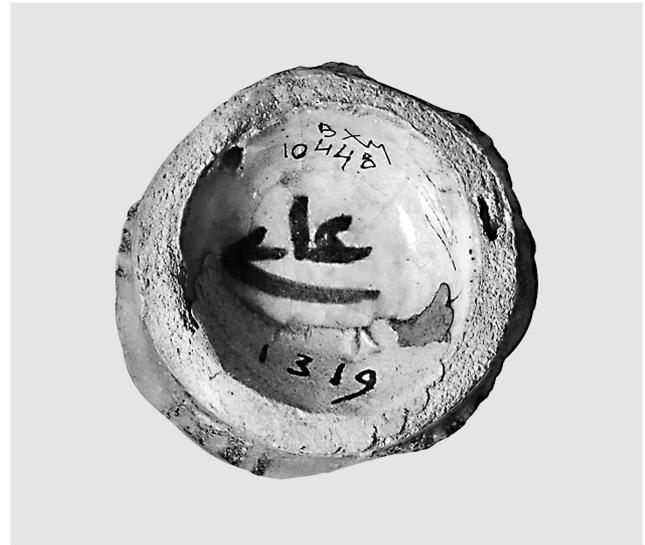
Εικ. 17-18. Θραύσμα αγγείου με γραπτή φντική διακόσμηση και η υπογραφή του κεραμέα Ghazal. Από τη Φουστάτη, 15ος αι. (BXM 10451).

⁷¹ Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 408, 412.

⁷² Στα εργαστήρια της Συρίας η παραγωγή κεραμικής μόνο με βαθυγάλανο ή με βαθυγάλανο και μαύρο διάκοσμο κάτω από διάφανη εφυάλωση συνεχίζεται μέχρι το 1400/1 που ο Ταμερλάνος

ληλατεί τη Δαμασκό, βλ. πρόχειρα R. E. Mack, *Bazaar to Piazza, Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600*, Berkeley, Los Angeles - Λονδίνο 2002, 91.

Εικ. 19-20. Θραύσμα αγγείου με γραπτή διακόσμηση σχηματοποιημένου πτηνού και η υπογραφή πιθανώς του κεραμέα Ghaibi. Από τη Φουστάτη, 15ος αι. (BXM 10448).

που αποτελούν απορρίμματα της κεραμικής δραστηριότητας και πιθανώς πιστοποιούν τη λειτουργία τοπικών εργαστηρίων κατά τη διάρκεια της βασιλείας των μαμελούκων αξιωματούχων⁷³. Στην πίσω όψη φέρουν λογχόσχημα φύλλα που εμφανίζονται επίσης στο όστρακο BXM 10450 (Εικ. 16) με φυτική διακόσμηση σε βαθυγάλανο και μαύρο χρώμα στην εσωτερική επιφάνεια, αλλά και σε όστρακο από το Μουσείο του Κουβέιτ⁷⁴.

Μεγαλύτερη απήχηση στον ισλαμικό κόσμο είχε, ωστόσο, ο γραπτός βαθυγάλανος διάκοσμος κάτω από διάφανη, άχρωμη εφυσάλωση, που αποτυπώνεται σε κεραμικά αγγεία από εργαστήρια της Συρίας και της Αιγύπτου το 15ο αιώνα. Σημειώνουμε για παράδειγμα το μικροσκοπικό όστρακο BXM 10451 (Εικ. 17-18) από λευκό πηλό υαλώδους υφής. Πάνω στο λευκό επίχρισμα γράφεται ζεύγος φρούτων ζωγραφισμένα στο μπλε του κοβαλτίου. Το μοτίβο αυτό απαντά συχνά σε κεραμικά

που κατασκευάζονταν από το γνωστό αιγύπτιο κεραμέα Gaibi ή το εργαστήριο του που λειτουργούσε κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα⁷⁵. Ωστόσο, το όστρακο BXM 10451 του Βυζαντινού Μουσείου φέρει την υπογραφή του αιγύπτιου καλλιτέχνη Ghazal⁷⁶ (Εικ. 18), ο οποίος συχνά αντλούσε μοτίβα από το διακοσμητικό θεματολόγιο της σχολής του Ghaibi⁷⁷. Την πρακτική της υπογραφής στη βάση του αγγείου ακολουθούσαν αρκετοί αιγύπτιοι κεραμείς της εποχής των Μαμελούκων, αναβιώνοντας μια παλαιότερη συνήθεια που συναντάται ήδη από την εποχή της δυναστείας των Φατιμιδών, σε μικρότερη, ωστόσο, κλίμακα.

Όστρακο με βαθυγάλανο διάκοσμο σχηματοποιημένου πτηνού (BXM 10448, Εικ. 19-20) περιλαμβάνεται επίσης στη συλλογή του Μουσείου. Στη βάση του αγγείου διαβάζουμε την υπογραφή πιθανώς του αιγύπτιου κεραμέα Ghaibi (Εικ. 20), το εργαστήριο του οποίου

⁷³ Έχει υποστηριχθεί ότι την εποχή αυτή λειτουργούσαν τα κεραμικά εργαστήρια στη Φουστάτη, βλ. A. Bahgat, «Les fouilles de Fostat: Decouverte d'un four de potier arabe datant du XVIe siècle», *BIE* 8 (1914), 233-242.

⁷⁴ Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 424.

⁷⁵ Για τον Ghaibi βλ. A. Abel, *Ghaibi et les grand faienciers égyptiens d'époque mamelouke*, Κάιρο 1930, 14-18. Bahgat - Massoul, ό.π. (υποσημ. 65), 76. Lane, *Later Islamic Pottery* (υποσημ. 3), 31. Το μοτίβο με το ζεύγος των φρούτων απαντά σε όστρακο από τη Φουστάτη που βρίσκεται στο Μουσείο του Καΐρου, βλ. Bahgat - Massoul, ό.π.,

πίν. XXXIX.4.

⁷⁶ Σε πολλά μουσεία φυλάσσονται όστρακα με το όνομα του Ghazal στη βάση του αγγείου. Αναφέρουμε, για παράδειγμα, το Ισλαμικό Μουσείο του Βερολίνου (E. Kuhnel, *Minor Arts of Islam*, Νέα Υόρκη 1971, 129, εικ. 95) και το Εθνικό Μουσείο του Κουβέιτ (Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 418, 419, όστρακο με αριθ. ταξινόμησης LNS 1035 Ce).

⁷⁷ Στις συλλογές του Μουσείου του Καΐρου υπάρχουν όστρακα από αγγεία του Ghazal με το μοτίβο των δύο φρούτων, βλ. Abel, ό.π., 27, 78, αριθ. 159.

συχνά κατασκεύαζε κεραμικά με το συγκεκριμένο θέμα⁷⁸. Το μοτίβο, που υιοθετείται στα κινέζικα κεραμικά⁷⁹, επαναλαμβάνεται στα ισλαμικά αγγεία τύπου Σουλταναμπάντ, όπως για παράδειγμα σε κούπα που βρίσκεται στο Λος Άντζελες και φέρει στην εσωτερική επιφάνεια τέσσερις φοίνικες⁸⁰, αλλά και σε πινάκιο από τη Συρία του 15ου αιώνα⁸¹.

Στην ομάδα των κεραμικών με το βαθυγάλανο διάκοσμο είναι εμφανής η επίδραση της εισηγμένης στον ισλαμικό κόσμο κινέζικης πορσελάνης που φέρει γραπτό διάκοσμο σε βαθυγάλανο χρώμα, της εποχής Yuan (1279-1368) και Ming (1368-1644). Η χρωματική παλέτα του κυανού-λευκού σε συνδυασμό με τα κινέζικα θέματα υιοθετήθηκε από τους μουσουλμάνους κεραμοουργούς της Αιγύπτου, της Συρίας και της Περσίας από τα τέλη του 14ου και καθ' όλη τη διάρκεια του 15ου

αιώνα⁸². Τα κεραμικά αυτού του τύπου είχαν μεγάλη διάδοση στο χώρο της μεσογειακής λεκάνης. Στον ελλαδικό χώρο, σε ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο Ηράκλειο Κρήτης⁸³ και στη Ρόδο⁸⁴, εντοπίστηκαν δείγματα της ομάδας, ενώ παράλληλα κεραμική με βαθυγάλανο διάκοσμο έχει βρεθεί σε ιταλικές πόλεις⁸⁵ όπου, σύμφωνα με επίσημες καταγραφές του τέλους του 14ου και του 15ου αιώνα, αγγεία από τη Συρία και την Αίγυπτο πωλούνταν σε καταστήματα, για να βρουν στη συνέχεια τη θέση τους στα σπίτια των εύπορων αστών⁸⁶.

Η σύντομη μελέτη ομάδας ισλαμικών αγγείων που περιλαμβάνονται στις συλλογές του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας και χρονολογούνται στο 14ο και το 15ο αιώνα αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση ενός θέματος που διαστακτικά βρίσκει τη θέση του στην ελληνική βιβλιογραφία.

⁷⁸ Abel, ό.π., πίν. XIII.61. Επίσης βλ. Watson, *Ceramics from Islamic Lands*, 418, 419, όστρακο με αριθ. ταξινόμησης LNS 1036 Cg. Σημειώνουμε ότι στη βάση του αγγείου του Βυζαντινού Μουσείου με αριθ. ΒΧΜ 10448 πιθανώς αναγνωρίζεται η υπογραφή του γνωστού Ghaibi, γραμμένη πρόχειρα χωρίς τους τόνους που κανονικά θα έπρεπε να συνοδεύουν το όνομα. Ανάλογες υπογραφές του γνωστού κεραμέα σώζονται σε θραύσματα του Μουσείου Ισλαμικής Τέχνης. Ευχαριστώ την κ. Μωραΐτου για την υπόδειξη των συγκεκριμένων κεραμικών και την ανάγνωση της υπογραφής.

⁷⁹ Το μοτίβο του σχηματισμένου πτηνού-φοίνικα είχε μεγάλη απήχηση στις κινέζικες πορσελάνες του 15ου-16ου αιώνα, αν και εμφανίζεται ήδη από το 14ο αιώνα, βλ. *Blue and White, Chinese Porcelain and its Impact on the Western World*, κατάλογος έκθεσης (επιστημ. επιμ. J. Carswell), The David and Alfred Smart Gallery, The University of Chicago 1985, 88.

⁸⁰ *The Legacy of Genghis Khan* (υποσημ. 16), 178, εικ. 208.

⁸¹ *Blue and White*, ό.π. 125.

⁸² Lane, *Later Islamic Pottery*, ό.π. (υποσημ. 3), 21-36. Μπαλλιάν, ό.π. (υποσημ. 2), 125. Για τη μεγάλη επίδραση που είχε ο βαθυγάλανος διάκοσμος των κινέζικων πορσελάνινων αγγείων στα κεραμικά του ισλαμικού κόσμου, βλ. J. Carswell, «Blue-and-White in China, Asia and the Islamic World», *Blue and White* (υποσημ. 79), 27-35.

⁸³ Πρόκειται για την κούπα με αριθμό καταγραφής ΑΠ 631 που

εκτίθεται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, βλ. *Πηλός και χρώμα, Νεώτερη κεραμική του ελλαδικού χώρου* (επιστημ. επιμ. Μ. Μπορμπουδάκη), κατάλογος έκθεσης, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2007, αριθ. 68. Το αγγείο έχει θεωρηθεί προϊόν συριακού εργαστηρίου, βλ. Ν. Πούλου, «Στιγμές από την ιστορία του Ηρακλείου. Από την πρωτοβυζαντινή εποχή έως την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (7ος-19ος αι.)», *Ηράκλειο. Η άγνωστη ιστορία της αρχαίας πόλης* (επιστημ. επιμ. Α. Ιωαννίδου-Καρέτσου), Ηράκλειο 2008, 187, εικ. 49.

⁸⁴ Πρόκειται για το φαρμακοδοχείο με αριθ. καταγραφής ΠΧ 285, συριακού πιθανότατα εργαστηρίου, βλ. Μιχαηλίδου, ό.π. (υποσημ. 52), 420, πίν. 164ε-στ.

⁸⁵ F. Saccardo, L. Lazzarini, M. Munarini, «Ceramiche importate a Venezia e nel Veneto tra XI e XIV secolo», *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου*, Πρακτικά, Αθήνα 2003, 402, εικ. 5.

⁸⁶ Πιστεύεται ότι στη Συρία ή την Αίγυπτο παράγονταν κεραμικά που προορίζονταν για την αγορά της Ιταλίας. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την κατασκευή ενός φαρμακοδοχείου, του πρώτου μισού του 15ου αιώνα, τώρα στο Μουσείο Διακοσμητικών Τεχνών στο Παρίσι, στο οποίο βαθυγάλανος διάκοσμος συνδυάζεται με το κρινάνθεμο, έμβλημα της Φλωρεντίας, βλ. Mack, ό.π. (υποσημ. 72), 97.

Maria Borboudaki

ISLAMIC VASES FROM THE COLLECTION OF THE BYZANTINE AND CHRISTIAN MUSEUM, ATHENS

The article presents one group of Islamic vases in the Collection of the Byzantine and Christian Museum, which are dated to the fourteenth and fifteenth centuries. The most impressive piece is the bowl inv. no. BXM 23450 (Figs 1 and 2), which was formerly in the possession of the Armenian collector Dikran Kelekian. Decorating the bottom of the bowl, on a coat of white slip, are rotating fish painted in white as if in relief. The bowl belongs to a category of ceramics of Sultanabad type, a name linked with the homonymous city in Persia. Modern research attributes Sultanabad ware to workshops in Kashan, during the period of domination of the Mongol Ilhanid rulers, who in the mid-thirteenth century conquered territories in Iran, Asia Minor and Iraq. The Iranian vases were traded in the markets of Egypt and Syria during the period of domination by Mamluk officials and had a considerable influence on local ceramic production, mainly of the first half of the fourteenth century, which was in vogue. The diffusion of the style of Iranian ceramics is exemplified by three sherds donated by Antonis Benakis to the Byzantine and Christian Museum, and which are possibly products of Egyptian workshops. They belong to the technique of painted pottery with deep blue and black decoration under a transparent glaze, in the Panel Style (with radiate panels on the bottom), and are dated in the fourteenth century (Figs 3 and 4).

In the period of the military oligarchy of Mamluk officials

(1250-1517), large quantities of ceramics with incised or *sgraffito* decoration, alluding to creations in metalwork, were produced in Egypt. Fragments of *sgraffito* vases have been found in abundance in excavations at Fustat, which are represented in the Byzantine Museum and are dated to the fourteenth century. Predominant in the decoration of Mamluk *sgraffito* vases are inscriptions (Figs 6, 8, 9 and 10), frequently combined with emblems-coats of arms (Fig. 10), while pictorial decoration is rather restricted. It should be noted that in the insignia of high-rank and low-rank officials, as also in the inscriptions with honorary titles, the strict organization of the Mamluk State and the court's insistence on social order and hierarchy are expressed. In the fifteenth-century Egyptian workshops, production of *sgraffito* vases gradually waned and was finally abandoned, whereas, on the contrary, the production of ceramics with under-glaze deep blue or black painted designs continued, examples of which are preserved in the Museum (Figs 15 and 16). Vases with the signatures of the Egyptian potters Gazal (Figs 16-18) and possibly the well-known Gaibi are included in the Museum's collection (Figs 19 and 20). Obvious in this group is the influence of Chinese porcelain painted in cobalt blue, of the Yuan (1279-1368) and Ming (1368-1644) dynasties, which was imported to the Islamic world. Ceramics of this type enjoyed wide dissemination throughout the Mediterranean Basin.